

GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS

MOJSE RABBÉNÜTŐL MÓZES A BÖLCS ÁLLAMFÉRFIIG

Nemzedékek, értékek és a történetiség rendje a századforduló
magyar nyelvű budapesti hetilapjaiban

Tanulmányunk célja a nemzedékekről¹ és a közösségi értékekről szóló narratívumokon keresztül áttekinteni a fővárosi magyar nyelvű zsidó sajtó elitstratégiáiban kibontakozó *történetiség rendjét*² a 19. század végén és a 20. század elején. A vizsgált csoportok esetében nem csupán a korábbi korokhoz való viszonyról van szó, hanem az értékek, a közösség számára felkínált stratégiák eltérő – más-más keretek között kibontakozó – koncepcióiról is. Mindennek alapját pedig a korábbi nemzedékekhez való viszonyulás (eltérései) képezi(k).

Ez természetesen a közösségi élet számos olyan területét és kérdését érinti, ami önmagában is egy-egy elemző tanulmányt kívánna. Az egyes példák – korábbi elemzések tanulságaként vagy lehetséges vizsgálatok problémafelvetéseként – ezért csupán az általános tendenciák illusztrálására szolgálnak. Tágabb összefüggéseiben pedig az értékek és közösség szoros – és megkerülhetetlen – kapcsolatának feltárásához kíván hozzájárulni a tanulmány szerény keretei között.

A kulturális emlékezeten belül a kollektív emlékezet két szegmensét vesszük szemügyre: a genealógiai emlékezetet és a történeti emlékezetet.

A hagyomány láncolata mint genealógiai emlékezet

„A vének koronája gyermekeik gyermekei és a gyermek dísze a szüleié.” (*Példabeszédek* 17:6.) A hagyomány láncolata (salselet hakabbala) és a (le)származás

1 A nemzedékek – szerteágazó és gazdag irodalommal rendelkező – kérdését a genealógiai emlékezet, a társadalmi struktúra, a közösségi értékek és a különböző generációkhoz társított presztízsviszonyok felől ragadjuk meg. Vö. KESZEG 2002.

2 Az 1990-es évek francia tudományosságában kialakult fogalom alatt a saját múlttal szemben fenntartott viszony értendő, azaz a saját történelem kezelése és a vele való élés módja. Ez alatt nem periodizáció értendő, hanem a viszonyulás módja és annak változása. Esetünkben ennek a viszonyulási módnak a narratív vetülete válik fontossá: a gondolkodási keretek, a jelenben történő megjelenítések, a kultuszok, az elfedések, a helyreállítások, a létrehozások és a mobilizálások. Vö. SZEKERES 2000. 136.

(jirchesz) kérdése szorosan összefügg a judaizmusban. Mindkettőt pedig a történeti és genealógiai emlékezet foglalja keretbe. A hagyomány láncolata a rítusokhoz és rutinkhoz, azaz a vallás megcselekvéséhez és megéléséhez szolgált – az adott közösség egész életvilágára kiterjedő – keretet. A salselet hakabbala lényege, hogy minden újonnan felmerülő vallási kérdés és bevezetett gyakorlat az egymásra épülő generációk kanonizált vallási irodalmán keresztül visszavezethetővé váljék a színáji kinyilatkoztatásig és Mózes öt könyvének szövegéig.³ Az új jelenségeket a közösség vallási autoritásai ezen szempontrendszer függvényében ítélik meg: emelik be, vagy vetik el.

A (le)származás az egyén kereteit jelöli ki a közösségi lét függvényében és a múltból táplálkozva a jövőre irányul. Ez az elv jelenik meg, amikor Izsák és Rebeka gyermekért folyamodó imájának meghallgatását (1 Moz 25:21.) RASI [Rabbi Slomo Jicchaki (1040-1105)] tóramagyarázatában a genealógia felől értelmezi. Eszerint az Örökkévaló Izsák fohászában engedett és nem Rebeka fohászában, habár mindketten ugyanazt kérték. RASI szerint azért, mert nem ugyanolyan egy olyan cádik imája, aki igaz embernek a gyermeke (Izsák, Ábrahám fia), mint egy olyan cádik imája, aki gonosz embernek a gyermeke (Rebeka, Betuél leánya).⁴ Az elődök érdemei ekképp a genealógiai láncolatban az utódokra szállnak, pajzsként védelmezve azokat. A közösség felől pedig a genealógiai láncolat a hagyomány láncolatának függvényében nyeri el értelmét. A közösségen belül ugyanis a személy értékét atyáinak érdemei határozzák meg. Ezzel összhangban fogalmazódik meg a gyermek közösségi életben való majdan minél teljesebb részvétele és a közösség értékes tagjává válása iránti elvárás.⁵ Az orthodoxiával foglalkozó tudományos és szociográfiai feldolgozásoknak szintén jelentős szegmensét képezi a genealógia.⁶

Ebben a szemléletben cezúrát a felvilágosodás zsidó adaptációja, illetve a szekularizáldó és a zsidó közösségek életébe individuális keretek között beavatkozó állam megjelenése jelentett. A zsidó felvilágosodás képviselői, a *maszkilok*, – Lois C. Dubin szerint – miközben a magukévá tett új értékek jegyében újraértelmezték a judaizmust, sosem szabadultak a zsidóság és a judaizmus meghatározásának kényszerétől, az új és régi elutasítás/ előítéletek tükrében történő magyarázkodástól. A *haszkala* – a felvilágosodás kritikai racionalizmusának egyik változatoként és a judaizmus első modern ideológiájaként – élesen bírálta a múltból átörökített zsidó kulturális és társadalmi mintákat, miközben a modernizált nyugati világba való beilleszkedés stratégiáját kívánta nyújtani.⁷ Hasonlóképpen viszonyult a korábbi generációk rabbinikus autoritásaihoz is, érvényességüket részlegesen felfüggesztve, szerepüket pedig racionalizáló történeti keretek közt ítéelve meg. Eközben az ókori világ idilli megtestesítőjeként felfogott Szentírás

3 Kifejti: Rabbi Gedalja ben Joszef IBN JACHJA (1515–1587), azonos című könyve, a misna Avot 1:1 alapján (Megjelent 1587 Velence).

4 Az 1Moz. 25:20.-hoz fűzött Rasi-kommentár ugyanakkor Rebeka származását érényei kidomborítására használja, kiemelve, hogy nem fogott rajta apjának és bátyjának gonosz példája.

5 Kiryas Joel szatmári chászid példáján lásd: BOYARIN – BOYARIN 2002. 115., 121., 124., 125.

6 Vö. BACSKAI 2004., SPITZER 1999.

7 DUBIN 2005. 29., 33.

egyben történeti szöveggé is vált, – a korábbi generációk történeti távlatokba merevedett szokásai mellett – a modern zsidó nosztalgia tárgyának egyik hordozóját képezve.⁸

A modernkori zsidó diskurzusok nyelvezetében ekképp a kultúra fogalma gyakran a hagyomány ellentétpárját képezte. Míg az önmagát hagyományosnak tekintő orthodox zsidóság az utóbbira, addig az újítások mellett lándzsát törő felvilágosult zsidóság az előbbire helyezte a hangsúlyt. A jelenséget leegyszerűsítve úgy lehet megfogalmazni, hogy amíg a kultúra a modern európai mintákat és önképet jelenítette meg, addig a hagyomány alatt vallási (szent) hagyományt értettek.⁹

A történeti emlékezet kérdését Yerushalmi hasonlóan tematizálja: a történetírást és a történeti érzéket a zsidóság esetében a modernitás hatásának tekinti, amely nem jellemezte a rabbinikus szövegek érdeklődését és múlthoz való viszonyát. A judaizmus vallási szövegei közvetlen párhuzamot teremtenek ugyanis a kanonizált vallási szöveg és a jelen eseményei között a közbeeső idő kiiktatásával. Az új események, történések a meglévő fogalmi keretbe tagolódnak be, az új történelmi eseményeket a szent szövegek fényében interpretálják.¹⁰ Idel szerint Yerushalmi által a rabbinikus irodalmon számon kért történeti érdeklődés viszont sokkal inkább tekinthető a vallási keretek között gondolkodó kor múlthoz való általános viszonyulásmódjának, mintsem zsidó kulturális/ vallási sajátosságnak.¹¹ Raz-Krakotzkin szerint viszont Yerushalmi által a középkori zsidóságon számon kért történeti érdeklődés megléte a keresztény, európai fogalmi keretek adaptálását jelentette volna, és egy száműzetésben lévő, nem keresztény népcsoporton ez nem kérhető számon.¹²

Sajtó mint modern forrás

Sarah Abrevaya Stein szerint a sajtó egyszerre volt a változás manifesztálódása és mechanizmusa a modernkori zsidóság köreiben.¹³ A sajtó – mint vizsgálat tárgya – a szemléletformáló elitek diskurzusai felől és az urbanizáció viszonylatában válik jelentőssé. A szokásleírások, a hírül adott heszpedek (gyászbeszéd) és c'váák (végrendeletek) szövegei, valamint a jirchesz (származás) vallási életben elfoglalt helye, illetve a vezércikkek és történeti tárgyú írások az átalakuló közösségek genealógiai emlékezetének megjelenítői. Konkrét vizsgált közösséggé a sajtó tükrében a 19. század végének és a 20. század elejének fővárosi középrétegei

8 EISEN 1997. 156-158.

9 Lásd: GLESZER – ZIMA 2009a., GLESZER – ZIMA 2009b.

10 YERUSHALMI 2000. 50., vö. RÉKAI 2000. 71.

11 IDEL 2007. 493.

12 RAZ-KRAKOTZKIN 2007. 530.

13 STEIN 2004. 16.

válnak, pontosabban vizsgálat tárgyává azok a modellek válnak, amelyeket a hírlapírói elitek felkínálnak.

Az *orthodoxia*, a *neológia* és a *cionista* mozgalom fővárosi lapja e tekintetben nagyon eltérő képet nyújt. Ez a modernitáshoz és nemzeteszmehez való viszonyulásából ered.¹⁴ A neológ *Egyenlőség*¹⁵ című lap és a cionista *Zsidó Szemle*¹⁶ egyaránt *tudatosan modernizálónak* tekinthető. A vallási hagyományokat a modern kategóriák függvényében értelmezi újra. A nemzeteszme viszont választóvonal közöttük: a *neológia* pusztán felekezeti az uralkodó nemzeteszmehez igazodik, míg a *cionista* mozgalom a lojalitás megtartásával saját zsidó nemzeteszmet ápol. Az *orthodoxia* különböző formái és a *chászidizmus tradicionalitásra törekvő stratégiát* képez. Értelmezési keretül a vallási hagyomány, autoritás és legitimitás szolgál. Megjelenítőjük a vizsgált korszakban a *Zsidó Újság* és az *Orthodox Zsidó Újság*.¹⁷ Ezek mind fővárosi réteglapok, amelyek egyrészt középosztálybeli problémákat, másrészt többnyire intézményi stratégiákat képviselnek.

Ateresz z'kénim – vének koronája

A tradicionalitásra törekvő fővárosi stratégia csupán a vidéki gyökerek függvényében értelmezhető. A korábbi generációk életformája volt az a minta, mely meghatározta a jelen rítusait és rutinait, valamint a genealógiai és történeti emlékezetet egyaránt. Az ortodoxia Budapestre nagy tömegekben 1890 után áramlott be vidékről. A betelepülők zömét a kelet-magyarországi szegény zsidóság tette ki.¹⁸

14 Lásd: GLESZER – ZIMA 2009a.

15 Az *Egyenlőség* – Társadalmi hetilap (1882-1938) Bogdányi Mór (1854-1923), majd Szabolcsi Miksa (1857-1915), valamint fia, Szabolcsi Lajos (1890-1943) szerkesztésében jelent meg. Az általa megjelenített vélemény számos kérdésben nem köthető szorosan a Pesti Izraelita Hitközséghez, sokkal inkább a lap körül kirajzolódó fővárosi neológ kör stratégiáit tükrözi.

16 A cionista sajtó indulásának a Dömény Lajos (1880-1914) által szerkesztett budapesti *Zsidó Néplap* – Társadalmi és szépirodalmi hetilap (1904-1905) tekinthető. A Magyarországi Cionista Szervezet lapját 1910-től eredezteti, amelyet Bató Lajos, Beregi Benjámin, Hammerschlag Oszkár, Lukács Leo, Richtmann Mózes és Schönfeld József szerkesztett 1911-től *Zsidó Szemle* címmel. 1919-ben *Jövők* – Zsidó társadalmi hetilap néven, 1920 és 1938 között pedig ismét *Zsidó Szemle* – Zsidó hetilapként jelent meg. Az *Egyenlőség*ből kiszakadt fiatal neológok Patai József által képviselt köréhez tartozó – itt nem vizsgált – *Múlt és Jövő* – Irodalmi, művészeti, társadalmi és kritikai folyóirat (1911-1944) kulturcionista, majd cionista irányvonalat képviselt.

17 Az Orthodox (Központi) Iroda fővárosi modernizálódó elitjének nézeteit 1891 és 1906 között magyar nyelven Weisz Dániel (Viador, ?-1907), az Orthodox Iroda titkára által szerkesztett *Zsidó Híradó* – Orthodox zsidó felekezeti és társadalmi hetilap, 1914-ben Reiner Ignác szerkesztésében a rövid életű *Hitör* – Felekezeti, társadalmi és szépirodalmi hetilap, az orthodox zsidó érdekek védelmére c. periodika, majd a belényesi gáon, Reb Áser fia, Groszberg Lipót (1869-1926), illetve halála után fia, Groszberg Jenő (1894-1982) szerkesztésében 1925. október 16-ától megjelent *Zsidó Újság* „A magyar orthodox zsidóság hetilapja”, ezt követően pedig 1939. jan. 20-tól az Orthodox *Zsidó Újság* egyházi és hitbuzgalmi lap fogalmazta meg 1944. március 19-ig.

18 Lásd: KARÁDY – PALÁSTI 1995.

A korábbi generációkhoz és a múlthoz való viszony szemléletesen az elődök vallási modelljeihez való viszonyuláson keresztül mutatható be. Ez mind intézményi, mind pedig lokális közösségi/családi szinten megjelent. Az 1871-ben intézményi szinten államilag is legitimitást nyert orthodoxia példaképként megjelenített rabbijainak halálhíre az átmenetet és az egyéni életfordulót, a genealógiai és a közösségi változást öntötte szavakba, publicitást és kiterjesztett reprezentatív jelleget kölcsönözve neki. A híradásokban megjelenő rokonsági és tanítványi viszonyok, a gyászbeszéd és az elhunyt végakarata egyrészt közösségi értékeket fogalmaztak meg, másrészt a történetiség rendjét képviselték.

A közösségi értékek felől szemlélve a szövegeket, figyelembe kell venni, hogy a rabbi halálával, a rabbiszek utódlásának kérdésével ugyanis a hitköztség kövendő irányzata, az orthodox intézményrendszerben maradása vált kérdésessé. E tekintetben a távozást közösségi veszteségként értelmezték.

„A kvód-hatóra¹⁹ megkívánja, hogy ha nagyjaink közül az Ég valakit kiszólít közülünk, egész Izrael értesüljön az őt ért veszteségről. Mert veszteség, súlyos s nehezen pótolható veszteség érte ismét Izrael házát.”²⁰

A veszteség égi büntetés. Ez a megalapozó emlékezet Izrael eltévelyedéséért kirótt büntetésével, a Szentély pusztulásával, a churbánnal vált hasonlatossá.

„A jámborok halála csapás az akkor élő nemzedékre. Egy-egy czadik elköltözése felér a szent templom leromboltatásának szerencsétlenségével. (...) Valahányszor a chorbbon egy-egy kodausch²¹ elhalálózásával ismétlődik, mindannyiszor kell gondolnunk a mentőszerre, a szent thora ápolására ifjainknál.”²²

Az így keletkezett veszteség ugyanis csupán akképp küszöbölhető ki, ahogyan a szétszórátás vége és a Messiáh jövele is elérhető, azaz bűnbánat és jámbor életvitel által.

„És azért szerettem még ideje korán: Bész Jákób lechu venélchó beór Hasém!²³ Szeretett tanulótársaim – elődeink és utódaink – térjünk vissza az Úr világosságához, a tórához. Foglalkozzunk Isten szent tanával, a mint láttuk a nagy elköltözött czadik vekodosnál! Elevenítsük fel mindazon szépet, jót és nemest, melyre nagy mesterrünk tanított, buzdított és serkentett és cselekedjünk a szerint: lismór veláaszosz!²⁴ Szent életének nem állíthatunk maradandóbb emléket

19 A Tóra iránti tisztelet

20 *Zsidó Híradó* 1895. márc. 7./9. Hírek – Hajdu-Szoboszlóról írják... (Katz Mózes rabbi halála)

21 Kados = szent

22 *Zsidó Híradó* 1893. febr. 23./2. Rabbi Hillel Pollák z'cz'v'k'l' – [Írta:] Gábel Jakab.

23 Jákob Háza, térjünk vissza az Örökkévaló világosságába!

24 Lismor v'laaszot = Meghallgatjuk és megcselekedjük

és nem róhatjuk le őszintébben a kegyelet adóját, csak ha mindig Isten utain járunk és testestül-lelkestül ragaszkodunk tóránkhoz, tradícióinkhoz sőt minden minhaghoz,²⁵ mert tudjuk, hogy mily kérlelhetetlen ellensége volt minden vallásújításnak, sőt minden e nemű kísérletnek is.”²⁶

– hangzott el Jákob Tannenbaum putnoki főrabbi érdemeit méltató, az orthodox sajtó által közölt heszpedben.

Mind a rabbiszék utódlásának, mind pedig a közösség által követendő irányvonalnak meghatározója a cádik végrendelete/ c'vaaja volt.²⁷ A nagysurányi orthodox főrabbi, Feivel Plaust (1818-1895) a kiátkozás (chérem) terhe alatt, végrendeletben hagyta meg, hogy a nyitrai orthodox hitközség temetőjében helyezze örök nyugalomra, mivel a helyi orthodox közösség temetőjének jogállása rendezetlen volt. A cádik elhunytakor a nagysurányi orthodox hitközségben

„midőn arról volt szó, hogy odaadó gyermeki ragaszkodással szeretett mesterük drága tetemeit tőlük elvigyék s Nyitrán eltemessék, semmilyen áldozattól sem riadtak vissza, csakhogy ezen imádott szent tanítójuk övék maradhasson”²⁸

– foglalja össze pár sorban és teszi országos példaképpé a tradicionalitásra törekvő intézményi struktúrát megszilárdító és hitközségi feltételek rendezésével záruló esetet az orthodox sajtó.

A közösségi értékek megerősítése és megtestesítése szorosan összefüggött a modernitás közösséget érintő új tendenciáinak kérdésével. A történetiség rendjének ezen vetületét a híradásokban a Horthy-korszak megújuló hitbuzgalma domborította ki.

A múlthoz való orthodox viszonyulást jól tükrözi a generációk közötti kapcsolatokról szóló példázat a *jesivá*ban tanult dolgokhoz eltérően viszonyuló, külföldre került testvérpárról. Eszerint amíg a *Talmud-iskola* által kijelölt úton haladó testvér hazalátogató fiai örömmel és megbecsüléssel keresték fel nagyszüleiket, addig az *orthodoxiától* távol került testvér fiai a hagyomány- és generációk láncolatának szétszakadását jelenítették meg. Az unokák maguk számára a találkozás tanulságként

25 - helyi szokáshoz. Minhag ávoténu Torá = az atyáink szokásai Tóra[i értékű parancsolatok] ebben a szöveggörnyezetben a közösségi szokások modernizálása, reformálása elleni állásfoglalás értelmét nyeri. Chátám Szóférnél más megfogalmazásban: „hadás ászur min há-Torá” – az új tóráilag tilos – elve a „hithúség” védelmében a kiépülő orthodoxia programjává vált. BROWN 2001. 232-233.

26 *Zsidó Híradó* 1896. dec. 9./1-2. Rabbenu Jákob Tannenbaum z. cz. v. l. – [Írta:] Habermann József.

27 Ez már Chátám Szorfernél megjelent. KATZ 2007. 183-185. Ugyanakkor jól megragadható a nagysurányi orthodox főrabbi, Feivel Plaust halálhíréről szóló tudósításban: *Zsidó Híradó* 1895. jan. 4./2-4. A nagy-surányi főrabbi. – [Írta:] Strasser Jónás; és a tabi rabbi Wolf Breuer rabbiszékének utódlásáról szóló hírben is: *Zsidó Híradó* 1892. dec. 22./2-3. Rabbi Wolf Breuer z' cz' l'... – [Írta:] Strasser Jónás

28 *Zsidó Híradó* 1895. jan. 10./8-9. Hírek – Nagy-Surányból írják... (Feivel Plaust főrabbról)

„megállapították, hogy ime, az ő apjuk sem a mai világba való ember, de a nagyapa az egyenesen balga, az ő bigott fanatizmusa elárulja az ő visszamaradottságát és műveletlenségét, elképzelhető ezek után – így mondták – hogy dédapánk még csekélyebb intelligenciával rendelkezett, nem is beszélve ükapánkról, aki még korlátozottabb lehetett.”²⁹

A hagyomány láncolatát őrző unokák

„a legnagyobb elégedettséggel konstatálták azon tényt, hogy ime az ő apjuk is talmudtudós és hithű ember, de a nagyapjuk egy valóságos bölcs és szentéletű férfiú, elképzelhető eszerint, – úgy mondták – hogy mily nagy tudású ember lehetett a mi dédnagyapánk, hát még az ükapánk, az még buzgóbb és tanultabb ember lehetett.”³⁰

A történet lényegét a múlthoz illetve a jövőhöz való modern–premodern viszonyulás eltérése bontja ki. A modernitás eltérő csoportstratégiáinak kulcsa a jelen múlthoz való viszonya, valamint az egyén közösséghez való viszonya saját önmeghatározásának tekintetében.³¹ A modernitás új jelenségeként míg a tradicionális közösségek a múlt függvényében meghatározott folytonosságukat hangsúlyozták, csoportjuk stabilitását és szerkezetét védték a társadalmi környezet változásaival, az újítások azon részével szemben, amely a közösség egységét veszélyeztette; addig a tudatosan modernizáló közösségek a múlt és a jelen közötti kontinuitás részleges felfüggesztését hirdették, ami az átalakulás, a változás egyén felől érkező törekvéseit legitímálta. Amíg a tradicionális közösségek a transzcendens, örök érvényű törvény és a megalapozó emlékezet biztos pontjának függvényében szemlélték saját korukat (ez elsősorban a hagyományos vallási intézményi válaszokra értendő); addig a tudatosan modernizáló csoportok a jelen függvényében tekintettek a világra, a változó közösségi struktúrával összhangban pedig megalapozó emlékezetüket és hagyományaikat felvilágosult racionalista történeti vagy természettudományos kritikának vetették alá, ami egy újabb, de immáron szekularizáló viláértelmezési modellként és közösségi emlékezetként szolgált.³² A névtelen történet a történetiség két eltérő rendjét jól példázza. Tanulságát Stern Lipót a vallási hagyományra alapozva ekképp foglalta össze:

„»zikné talmidé chachómim – azoknak akiknek megadatott az, hogy talmidchóchom unokák nagyapái³³ legyenek«, számíthatnak reá, hogy »kol zemán semázkinim – minél magasabb kort érnek el«, »dáátom miszjávesz – az ő tudásuk maradandó elismerésben és

29 Zsidó Újság 1931. máj. 21./ 2-3. Szülők és gyermekek sovúajsiz ünnepén... – [Írta:] Stern Lipót (Párizs)

30 Zsidó Újság 1931. máj. 21./ 2-3. Szülők és gyermekek sovúajsiz ünnepén... – [Írta:] Stern Lipót (Párizs)

31 Vö. LöWITh 1996. 103-104.

32 Vö. DUBIN 2005. 29-31.; HOBsBAWM 1975. 209-230.

33 נָאִי egyszerre jelent nagyapát és az idős bölcs értelmében vén(ek)ejt

megbecsülésben részesül.« De »zikné ám hoórecz – ha valaki fenti értelemben vett ámhórecz³⁴ unokáknak a nagyapja«, ugy »kol zemán semázkimim – minél öregebb korban vannak«, »dáátom misztápesz – az ő tudásuk mindinkább balgának és műveletlenségnek tűnik fel az újabb generáció előtt, a megbecsülést és megtisztelést egyre jobban elveszti, és csak lenézésben részesül.”³⁵

– köszön vissza a *Példabeszédek* 17: 6 versének gondolata a sajtó fejtegetésében.³⁶

Ahogy azt a fenti példa is megfogalmazta a múlthoz való viszonyulás a megélt vallásosságban artikulálódott.³⁷ A hagyományok nem a lezárt, közösség mögött tudott múlt jelenben kutatott vagy megőrzött részét képezték, hanem a mindennapok számára nyújtottak olyan vallási modellt, amely összekötötte az eltérő generációkat, ezáltal pedig a mindenkori jelen generációját a megalapozó emlékezet generációjával és történéseivel.

Erkölcsei misszió – modernizáló zsidó történelemértelmezés

A neológ lapban, az *Egyenlőség*ben a zsidó múltat a jelen stratégiájának igazolására használták fel. Az *Egyenlőség* a középkori rabbinikus múltat és a hagyomány láncolatát racionális kritikával illető, a jelen igényeinek megfelelni tudó modern zsidó ellentétpárjaként mutatta be az orthodox zsidót, mint aki képtelen kitörni a salselet hakabala „rabságából”.

„Szövetkezhet a német zsidó a lengyel zsidóval, de a kaftán, a pajesz és a zsargon kérdését sem szabad bolygatni. A lengyel zsidó azt föl nem áldozza és hazája számára, mint már mondtuk, nem fogadja el tradicionális zsidónak azt a zsidót, ki európai ruhában jár, európai modort sajtátított el és nyelvül nem a zagyyva 'jiddisch'-t vallja.”³⁸

A hagyomány-racionalizálásnak egyik legszemléletesebb példája a lap szerkesztőjének, Szabolcsi Miksának azon kísérlete, amelyben a Tórából eredő időszámításokat próbálta beilleszteni a természettudományos földtörténeti modellbe, és a színáji kinyilatkoztatást, mint a múlt történeti és vallási eseményét javasolta új időszámítási pontnak.

34 Am haarec = a föld népe, jelentése: vallásilag tanulatlan

35 *Zsidó Újság* 1931. máj. 21./ 2-3. Szülők és gyermekek sovüajsz ünnepén... – [Írta:] Stern Lipót (Párizs)

36 A parafrazált talmudi mondás eredeti helye *bKinim* 25a.

37 Vö. *Zsidó Újság* 1929. máj. 17./ 1. Ha a hatóság moralizál

38 *Egyenlőség* 1912. jún. 16. 1-4. Külföldi és magyarországi orthodox vezérek – [Írta:] Szabolcsi Miksa.

„Amit még demonstrálni akartam, az az, hogy az időszámítás Ábrahámától felfele, a kezdet felé, nem pontos. Az a kétezer év, akár kétmillió év is lehetne, aminél fogva nagyon jól összeférhet a mi hitünkkel a föld fejlődésének története.”³⁹

Szintén az *Egyenlőség*ben jelent meg az az apologetikus írás, amely a zsidó vallás kollektív alapjául szolgáló Tórát racionális, természettudományos eszközökkel védte az ugyancsak racionális, természettudományos támadásokkal szemben.

„Nevezetesen azok az eredmények is, melyeket Flinders Petrie angol régiségtudósunk már tizenkét év előtt megkezdett ásatásai hoztak napvilágra Egyiptom azon városaira vonatkozólag, melyeket az izraeliták a rabszolgaság földjéről való kivonulásuk közben érintettek.”⁴⁰

Az *Egyenlőség* szerkesztője Szabolcsi Miksa a Tórát nemcsak a racionális támadásokkal, de a modren nyelvi bibliakritikával szemben is védelmezni kívánta. A Szentírást mint elsődleges tekintélyt tisztelte, univerzális szintre emelte, és fel-emelte szavát annak relativizálása ellen is.

„A biblia-kritika lerontója elsősorban a biblia autenticitásának. A hit elfogadta például, hogy a thorát, mely Mózes öt könyvéből áll, s mely forrása lett az Egyistenben való hitnek, megteremtője a világ civilizációjának, az emberiség szelídebb erkölceinek, az Örökkévaló sugallatára Mózes írta meg.”⁴¹

A zsidó kulturális emlékezet fontos mnemotechnikai, a közös emlékezést segítő, eseményei a zsidó vallási ünnepek, amelyeket az *Egyenlőség* a Tórán kívül szintén univerzális szintre emelte. Az ünnepekről írt cikkek a zsidó múlt egyetemes jelentőségét hangsúlyozták, és a válaszfalak lebontására történő kísérletnek számítottak a jelenben. A húsvét a

„...természet megifjodásának, az emberiség felszabadulásának nagy ünnepe. Zsidók és keresztények egyaránt ülik meg, mert csak egy jelentősége van az ünnepnek: a világszabadság első diadalának történeti jelentősége. Vallási jelleget csak később tulajdonítottak, és e változás sok vérebe került az emberiségnek. A zsidóság mely ez újítást nem akarta elfogadni, innen számítja üldözésének első korszakát. Az az elem, mely a kereszténységet eredeti szellemétől megfosztotta, a zsidó húsvétot szemelte ki az ostrom céltáblájául, el

39 *Egyenlőség* 1912. márc. 31./ 1. A cseppkő és a zsidó időszámítás” – [Írta:] Szabolcsi Miksa.

40 *Egyenlőség* 1912. máj. 5./ (Melléklet) 2-3. Oknyomozó kutatások az ókori zsidóság történetében

41 *Egyenlőség* 1898. márc. 10./ 2-5. Szabolcsi Miksa: A szeminárium és a bibliakritika.– [Írta:] Szabolcsi Miksa.

akarván törölni a szabadság nagy emléknapiját, hogy ennek romjaira a hierarchia önkényuralmát felépíthesse.”⁴²

Az *Egyenlőség* és köre átvette a németországi maskil történelemértelmezést, amely szerint a jelen Európa zsidói az ókori zsidók leszármazottai, de népi sajátosságukat elvesztették és abba a nemzetbe kell beleolvadniuk, amellyel együtt élnek. Történeti munkák bemutatásával kívánták igazolni, hogy a különböző történeti korokban, Európa különböző területein élő zsidók mindenkor a befogadó ország hasznára voltak, és annak érdekeivel azonosultak.

„A történelem tanítja, hogy az olaszországi zsidók kultúrtörékvései az olaszokétól el nem választhatók, sőt ellenkezőleg, nagyon sokáig egyedül a zsidók voltak egyedüli zászlóvivői az olasz kultúrának, most pedig vitetnek általa.”⁴³

A magyar zsidók unikalitását és magyar nemzeti elkötelezettségét hangsúlyozandó, e mellé a történelemszemlélet mellé alkottak egy másikat is, amely szerint a modernkor magyarországi zsidóságának semmi, vagy csak részben van köze az ókori zsidókhöz. Ennek az elképzelésnek az alátámasztására felhasználtak történeti, etnográfiai és antropológiai érveket is. Ennek az utóbbi történelemszemléletnek egy jellemző megnyilvánulási formája a „kazárelmélet” volt, amelyhez az alapot Kohn Sámuel történeti narratívuma adta egy magyar-zsidó mítoszt hozva létre.⁴⁴ Az elmélet a nemzethez tartozáshoz szolgáltatott historiai érvet, amelyben megjelenik a közös honalapítás, az együttérkezés és akár a közös származás lehetősége is.⁴⁵ Ez a millennium táján kiváló lehetőséget teremtett az együtt ünneplésre⁴⁶ és a magyar-zsidó sorsközösség bemutatására.⁴⁷

„...elég itt konstatálni ama historiai tény, hogy a magyarokkal zsidók is jöttek be az országba. De tudva van az is, hogy a magyarok sokszoros rokonságban és sógorságban állottak a zsidó kazárokkal.”⁴⁸

A zsidóság küldetésének és a megmaradás fontosságának megfogalmazásában legfontosabb szerep a valláserkölcsnek, mint a közösség legfőbb értékének jutott. Ha már a zsidóságnak önálló nemzeti, politikai céljai nem lehetnek, missziója, a világ erkölcsösebbé tétele. Ennek az univerzális célnak kell magát alárendelnie a magyar zsidóságnak is.

42 *Egyenlőség* 1884. ápr. 13./ 1. Húsvét – [Írta:] Bogdáni Mór.

43 *Egyenlőség* 1884. aug. 31./ 2-5. Tárca az olaszországi zsidókról – [Írta:] Alquis.

44 KOHN 1884.

45 A kazár-elmélet az ortodox sajtóban is előfordult, bár a stílus inkább szemlélődő, mint azonosuló volt.

46 A recepció törvény elfogadása alkalmat adott a zsidóság számára az ünneplésre, amit az országgyűlés mindkét háza elfogadott 1895-ben.

47 PREPUK 2002. 121-130. A jelenség politikatörténeti hátterét lásd: KATZBURG 1999.

48 *Egyenlőség* 1883. márc. 25./ 2. Antiszemita támadás ellen védekezés – [Írta:] Ifjabb Dr. Neumann Sándor.

„Nem maradt számára más, mint az a nagy föladat, az a tiszteletre méltó csodás hivatás, amely végre az Isten teremtette: a vallás, az erkölcs világának kiformalása és szolgálata. Hajdani nemzet előtt érthetetlen volt, hogy nem a politikai siker a lényeg, hanem a próféta által hirdetett eszme. Mégis, azt a kohéziót mikor a nemzeti léttel végképp összeomlott, mikor már nem kereshettek többé politikai szövetségeseiket, mikor mindenütt üldözésre és elnyomásra találtak, azt a csodálatos kohéziót, mely magas világhivatásuk számára meg és fenntartotta őket: az Eszme szolgáltatta Izrael exilumba vitt gyermekeinek. Hatalom nélkül, föld nélkül, ország nélkül, kivetkőzve a más fajokat összekapcsoló kohézió formáiból, politikailag híven beolvadva környezetük, hazájuk törekvéseibe, látható támasz és gyámkarok nélkül megállani és Istenadta hivatásukhoz ragaszkodva, az Izrael lelkében fakadt hiterkölcsiség és szellemi élet szép világát kultiválni és általa az emberiséget fölmagasztosítani: ez a zsidóság különálló hivatása, melyben az emberiség tanítómestere lett.”⁴⁹

Mózes az államférfi – a történetiség nemzeti rendje

A tudatosan modernizálók csoportjába sorolható cionista mozgalmat Liebman a hagyomány viszonyrendszerében három irányzatra osztotta: radikális szekuláris cionistákra, konzervatív szekuláris cionistákra és vallásos cionistákra. Radikális szekuláris cionistáknak tekintette önmagukat a tradícióval tudatosan szembehelyező csoportját. Szerintük a hagyományt le kell rombolni, a rabbinikus múlttal le kell számolni az új „héber” megalkotásának folyamatában.

Liebman hagyomány mentén történő felosztásában a második csoportot a konzervatív szekuláris cionisták alkották. Szerintük ki kell venni a hagyományt korábbi felügyelőiknek, a rabbiknak a kezéből, újra kell azt értelmezni, főbb jellemvonásait a nemzeti terminológia szerint átírni, és át kell adni a vezetést a zsidó tudósoknak, illetve a kulturális és politikai élet fontosabb személyiségeinek. Ezáltal a hagyományt modern értelemben vett nemzeti kultúrává alakították át.

Liebman a hagyomány viszonyrendszerében harmadik – modellként elkülöníthető – stratégiának a vallásos cionistákat tekintette. A vallásos cionista gondolkodók hagyománnyal kapcsolatos attitűdjeit az is befolyásolta, hogy a rabbinikus világ többsége ekkor még szembehelyezkedett a cionizmussal. A vallásos cionisták kísérletet tettek a rabbinikus hagyomány modern nemzeti ideológiába történő integrálására, speciális szentséget tulajdonítottak a közösségeiknek, amikor „szent forradalomnak” nevezték aktív erőfeszítéseiket a cionista mozgalomban.

⁴⁹ *Egyenlőség* 1912. szept. 10./ 1., (Melléklet) 1-3. 5673 – [Írta:] Hevesi Simon.

Meg voltak győződve arról, hogy az a speciális karizma, amivel bírnak, biztosítja hűségüket az Örökkévaló előírásaihoz.⁵⁰

A magyarországi viszonyokat tekintve a cionista mozgalom lapja, a *Zsidó Szemle* a liebmani kategorizálás alapján a konzervatív szekuláris csoporthoz sorolható.

A *Zsidó Szemle* stratégiájában a múlt, nemzeti múlt, és a salselet hakabbala a nemzeti történelemben a kontinuitás. Az őket közvetlenül megelőző generációkra a nemzeti történelem részeiként tekintettek. Ennek jó példája a tisa beávnak, a zsidóság legfontosabb gyásznapjának a cionista értelmezése.

„De éppen ez a kétezer éves gyász és siránkozás Tisa Beáv napján a mi legerősebb fegyverünk, mert ez az a történelmi kapcsolat, amely az egytetemes zsidóságot egybefűzi Erec Jiszráel emlékében (...) Cion gyermekei kétezer év után a gyász és siránkozás mellett munkához láttak, hogy a zsidó nép szenvedéseinek, gálutának, Cion elhagyatottságának véget vessenek.”⁵¹

A cionista lap a Tórában szereplő személyeket emelte a modern zsidó elé mintaként. Modern tulajdonságokkal ruházta fel őket, a jelen igényeit a múltba vetítette és a múltbéli események jelenkori aktualitását hangsúlyozta. Ebben a fogalmi keretben Mózes bölcs államférfi és népvezér egy személyben.

„...aki már ezredévekkel ezelőtt tudatában volt annak a szociológiai igazságnak, hogy az erő és a való élet kötve volt a földbirtokhoz. Mózes olyan törvényt adott népének, amely, ha igazán megtartják, és ha a külerőszak nem rabolja meg értékét megteremhetett volna egy örökké élő szociális társadalmi államot...”⁵²

A cionisták a Tórát modern történelmi forrásként kezelve a hagyomány eseményeiben kerestek pozitív példákat a zsidóság államalkotó képességeinek igazolására, és ezeket a történéseket racionálisan értelmezve a jelenkor kívánalmainak feleltették meg.

„A régi zsidó államban annyira szabad volt a véleménynyilvánítás, hogy ugyanabból az időből, mikor bálványimádó, pogány erkölcsű királyok uralkodtak, maradt reánk prófétáinknak legfenségebb, Izrael egyedüli hitét hirdető és pogányerkölcsöket ostorozó beszédei.”⁵³

A közös történelmi tudat felépítésében kiemelt szerepet játszottak a tórai és az azon kívüli, régmúltra visszavezethető ünnepek. A Tórában szereplő pészachot a 19. századi romantikus nemzetfelfogás visszavetítésével ülték meg.

50 LIEBMAN 1992. 4-17.

51 *Zsidó Szemle* 1930. júl. 31./ 1-2. Zsidó Trianon. – [Írta:] Schönfeld József.

52 *Magyarországi Cionista Szervezet* 1910. ápr. hó/ 2. Zsidó telepes szövetkezetek

53 *Zsidó Szemle* 1920. ápr. 2./ 1-3. Történelemhamisítás – [Írta:] Bisseliches Mózes.

„Mi, mint a zsidó népnek eleven tagjai, reménnyel, bizalommal nézünk a jövő elé, melytől a népünk és régi földünk újjáébredését, felvirágoztatását várjuk, ők kiknek a felekezet valamely holt dolog, amelynek a neológ részére Magyarországon néhány megalakult és megalakulatlan községkerülete és az ortodoxok számára közvetítő bizottsága van, a Peszachot kegyelettel üli meg, oly kegyelettel, amilyennel az élettelenység és reménynélküliség iránt viseltetik az ember. Nálunk remény, nálunk kegyelet.”⁵⁴

A cionisták rendszerében, a pészachhoz hasonlóan az emlékezést segítő, mnemotechnikai eljárásnak tekinthető a Tórán kívüli chanuka megünneplése. Ezen az ünnepen a múltban megvívott sikeres közös harcra és a modernkor kívánalmai szerint értelmezett nemzeti hősökre lehet emlékezni.

„A történeti érzék hiányával, mely sajnos, szomorú korszakok sajátos vonása, hogy szárnyaszegett néplélek fásultan, unottan nem tördök semmivel, vagy pedig magának az eseménynek kisebb szavú értékével. A magyarázat a feleletnél mélyebben fekszik. A zsidóságnak nincsenek nemzeti hősei. Ezt a mondatot kell elsősorban kiragadnunk, megrogzítanunk. Voltak nekünk is kiváló férfaink, a népből nem egy fejvel kiemelkedő nagyjaink, büszkék lehetünk rájuk, és kegyelettel áldhatjuk az ő emléküket. (...) A makkabeusok is csak azért győztek, mert Isten nevében harcoltak és a nemzetük lelkében gyökereztek.”⁵⁵

Zikné talmidé chachámim... szabadon

A tradicionalitásra törekvő csoportok számára a múlt az egyedüli helyes közösségi modellt és megélt valóságot képviselte. A jelen a korábbi generációk példájának rendelődött alá, amely során a genealógia nemcsak az emlékezés keretét adta, hanem az adott kultúra társadalmi kereteit is, az új jelenségeket és kihívásokat ezen interszubjektív vonatkozások fényében ítélve meg.

A tudatosan modernizáló csoportok a hagyományt átértékelték, a jelen függvényében kezelték, racionális kritikával illették. Mint a pozitivisták történetírók általában, a jelen fogalmait használták a múltban. A közvetlenül megelőző generációkkal csupán tematikus szempontok szerint foglalkoztak a jelen értékeinek megerősítése céljából.

54 *Magyarországi Cionista Szervezet* 1910. ápr. hó/ 1-2. Vezércikk – [Írta:] Bató Lajos.

55 *Zsidó Szemle* 1912. jan. hó/ 2-4. Dr. Wellesz Gyula a Makkabeus-ünnepélyen tartott felolvasásából.

IRODALOM

BACSKAI Sándor

2004 *Az első nap*. Emlékképek az ortodox zsidóságról. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest.

BOYARIN, Jonathan – BOYARIN, Daniel

2002 *Power of Diaspora*. Two Essays on the Relevance of Jewish Culture. University of Minnesota Press, Minneapolis – London.

BROWN, Benjamin

2001 Orthodox Judaism. In: Neusner, Jacob & Avery-Peck, Alan J. (ed.): *The Blackwell Reader in Judaism*. Blackwell Publisher, Oxford – Massachusetts. 232-255.

DUBIN, Lois C.

2005 Enlightenment and emancipation. In: de Lange, Nicholas – Freud-Kandel Miri (ed.): *Modern Judaism*. An Oxford Guide. Oxford University Press, Oxford. 29-41.

EISEN, Arnold M.

1997 *Rethinking Modern Judaism*. Ritual, Commandment, Community. The University of Chicago Press, Chicago & London.

GLESZER Norbert – ZIMA András

2009a Ráció és vallás. Hagyományracionálizálás és tradicionalitásra való törekvés a 20. század első felének magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban. *Korunk* 3. (7). (2009. július). 89-96.

2009b „A világosság örök forrása”. A hagyomány fogalma a zsidó felekezeti oktatás sajtóvitáiban a 20. század első felének magyar nyelvű budapesti zsidó hetilapjaiban. *Ethnographia* 120. (4). 333-354.

HOBBSAWM, Eric J. E.

1975 *A tőke kora*. Kossuth Kiadó, Budapest.

IDEL, Moshe

2007 Yosef H. Yerushalmi's Zakhor – Some Observations. *The Jewish Quarterly Review* 97. (9). 491-501.

KARÁDY Viktor – PALÁSTI Mónika

1995 Ecsetvonások a budapesti orthodoxiáról. *Budapesti Negyed* 8. (1). 57-72.

KATZ, Jakov

2007 Chatam Szofer életrajzához. In: Silber, Michael K. (szerk.): *Magyar Zsidó történelem – másképp*. Jeruzsálemi antológia. Múlt és Jövő Kiadó, Budapest – Jeruzsálem. 150-198.

KATZBURG, Nathaniel

1999 Fejezetek az újkori történelemből Magyarországon. Osiris, Budapest.

KESZEG Vilmos

2002 A genealógiai emlékezet szervezése. In: Árva Judit – Gyarmati János (szerk.): *Közéltések az időhöz*. Tanulmányok. Tabula könyvek 3. Néprajzi Múzeum, Budapest. 172-199.

KOHN Sámuel

1884 *A zsidók története Magyarországon* 1. kötet. A legrégebbi időkől a mohácsi vészig. Athenaeum, Budapest.

LIEBMAN, Charles S.

1992 Tradition, Judaism, and Jewish Religion in Contemporary Israeli Society. In: Wertheimer, Jack (ed.): *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. The Jewish Theological Seminary of America, New York – Jerusalem. 411-427.

LÖWITH, Karl

1996 *Világtörténelem és üdőtörténet*. A történelemfilozófia teológiai gyökerei. Atlantisz, Budapest.

PREPUK Anikó

2002 A Millennium ünnepe az izraelita sajtó tükrében. In: Pásztor Csilla (szerk.): *Ünnep – hétköznapi – emlékezet*. Társadalom- és kultúrtörténet határmezsgyéjén. A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület konferenciája. Szécsény, 2000. augusztus 24–26. Rendi társadalom – polgári társadalom 14. Nógrád Megyei Levéltár, Salgótarján. 121-130.

RAZ-KRAKOTZKIN, Amnon

2007 Jewish Memory between Exile and History. *The Jewish Quarterly Review* 97. (4). 530-543.

RÉKAI Miklós

2000 Az idő a zsidó kultúrában. In: Fejős Zoltán (főszerk.): *A Megfoghatatlan idő*. Tanulmányok. Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest. 70-83.

SPITZER, Shlomo, J.

1999 *Die Rabbiner Ungarns, 1944. Die orthodoxen Gemeinden/ Orthodox rabbik Magyarországon, 1944*. Unter Mitarbeit von Moshe A. Z. Künstlicher. Hungaria Judaica 12. MTA Judaisztikai Kutatócsoport, Budapest.

STEIN, Sarah Abrevaya

2004 *Making Jews Modern*. The Yiddish and Ladino Press in the Russian and Ottoman Empires. Indiana University Press, Bloomington and Indianapolis.

SZEKERES András

2000 Az idő urai? Történészek és időstruktúrák. In: Fejős Zoltán (szerk.): *A Megfoghatatlan idő*. Tanulmányok. Tabula könyvek 2. Néprajzi Múzeum, Budapest. 136-147.

YERUSHALMI, Yosef Hayim

2000 *Záchor*. Zsidó történelem és zsidó emlékezet. Osiris-ORZSE, Budapest.

GLÄSSER NORBERT – ZIMA ANDRÁS

FROM „OUR RABBI MOSHE” TO MOSES
THE WISE STATESMAN

Generations, values and Re’gimes d’Historicite at the turn
of the 19-20th century in the Hungarian-language Jewish press
in Budapest

At the turn of the 19th-20th century the different Jewish groups in Hungary had to face many challenges. They had to reconcile the demands made by modernity and the majority society with their own group interests. The changing environment endangered the survival of the group and questioned its basic values. There were big differences in the modernisation strategies of the Jewish groups examined (Neology, Budapest Orthodox, Zionists). I analyse the attitude of the different Jewish trends to history, how they built up their cultural memory and collective consciousness through historical events, and what place this occupied in Hungary at the turn of the 19th-20th century. The most important element in the attitude to history and the self-definition of congress Jewry was magyarification, belonging to the Hungarian nation and full identification with it. Orthodox Jewry in Hungary received the trends to modernity with reservations. The Hungarian-language Orthodox papers formulated these responses in the mirror of the chain of tradition. This means that they seek precedents for the challenges, often regarded by scholarship today as without precedent, in the mirror or religious tradition reaching back to the revelation, and find a way of incorporating them or where no way is found, reject them. The collective consciousness of the Zionists was based on unity, the unity of the Jewish people and opposition to assimilation. In their opinion there is no specifically Hungarian Jewish cause, only a universal Jewish cause. They subordinated their view of history to these conceptions.